

РОЗДІЛ XVI

Зорсунь

Скачи, ляше, як Хмель скаже!

Козацька приказка

– Господи! Це були люди чи звірі? – оторопіло промовив Марко, озираючись навколо.

Козаки їхали через спалене село. Дим згарищ уже згас, але всюди лежали мертві тіла – по-звірячому вбиті чоловіки, жінки, немовлята, діти, старі... Навіть собаки, і ті були вбиті та лежали поруч зі своїми мертвими господарями. День-два тому тут сталася бійня. Рої мух укупі зі зграями круків кружляли над тілами, від яких ширився солодкуватий, тоскний сморід мертвечини, що гнила під палючим травневим сонцем. Цей нестерпний сморід ні з чим неможливо було сплутати. Його не міг перебити навіть запах гару.

– Це зробили люди. Ті, які славлять Христа й милосердя Його, – відповів йому Тимофій. У його очах застиг гнів, і молодий козак пустив свого Ворона швидше, відвертаючись від страшної картини.

– Ой, нене! – пискнув Гриць і, звиснувши зі свого коня, повернув землі вміст свого шлунка.

– Звикай, синку. Ти ще й не таке побачиш, – м'яко сказав йому один із запорожців, коли хлопчину перестало нудити. Старий козак сам згадав, як його теж колись знудило після першого бою.

– Піди, умий обличчя.

Але Гриць нізащо не хотів злазити з коня і ступати на землю, политу невинною кров'ю. Замість того щоби піти до колодязя, він

дістав свою флягу і вмився водою з неї. Молодий хлоп поїхав із Чигирина разом із запорожцями – Гелена милостиво дозволила йому піти разом із ними й навіть великодушно подарувала коня й шаблю. Адже вона досі залишалася пані Чаплинською, а Гриць – її хлопом.

Козаки в мовчанні проїхали через мертве село. Ніхто з них не уявляв, що такий безбожний наказ про вбивство невинних поселян віддав сам великий коронний гетьман Потоцький.

Після того як Стефан вирушив за пороги громити повсталих козаків, пан гетьман неспішно рухався слідом за сином. Потоцькому нікуди було поспішати. До нього потроху долучалися невеликі загони шляхтичів, поповнюючи його й без того велику армію, і в таборі польських військ процвітали бурхливі веселощі. Обоз був величезний, адже кожен шляхтич вів із собою не лише найманців – за ним їхали його слуги та вози з добром: скринями з одягом, дорогим посудом, килимами, білою постілью, серветками і скатерттинами, їжею і хмільними напоями, похідними наметами й навіть ліжками. Шляхта звикла до комфорту й не збиралася відмовлятися від нього навіть під час війни. Час у польському таборі минав весело та невимушено – шляхтичі обїдалися, розпивали мед і хвалилися тим, як легко вони розженуть повстале гультьайство. Причому один прагнув перевершити іншого в дотепності.

Але час спливав, а звісток від Стефана Потоцького все не було. Бунтівники теж не з'являлися, а на шляху кварцяного війська зустрічалися мирні та покірливі русини й жодного бунтівного хлопа. Постало запитання: навіщо взагалі було йти в цей похід, коли жодного заколотника в Україні немає? Не дійшовши кілька миль до Чигирина, Потоцький став табором і нарешті вирішив вислати вперед розвідку. Старого батька турбувала така довга відсутність звісток від сина.

– Уже стільки часу минуло, як Стефан виступив на Запоріжжя, а від нього немає жодної звістки, – задумливо промовив гетьман, сидючи за обідом.

– Дарма твоя милість хвилюється! – вигукнув пишно вдягнений шляхтич, що сидів поруч із гетьманом, і чие прізвище Потоцький ніяк не міг пригадати. – Пан Стефан уже розбив хлопів і тепер тішиться ловами у степу. Йому можна! Він же так славно і блискуче придушив бунт! А може, вони стільки добра і бранців набрали, що змушені рухатися повільно!

– Тоді чому він не повідомляє мені про це? – роздратовано запитав коронний гетьман, на що вже із самого ранку п'яний шляхтич витріщив очі й ледь не гикнув, але так і не зміг дати своєму гетьману зрозумілої відповіді.

Утім, попри своє хвилювання, Потоцький, замість того щоби поспішати до сина, зволікав, часто зупинявся табором і подовгу відпочивав у ньому. Гетьман перебував у солідному віці – йому було п'ятдесят три роки, страждав на подагру, і цей похід його втомлював та завдавав чимало незручностей. Але, попри всі ці прикросці, огрядний і випещений Потоцький, сидячи за накритим столом, весело і жваво піднімав тости за здоров'я своїх співтрапезників – так він не відчував втоми й розсіював свою тривогу. Ще досадував Потоцький на те, що немає серед такого блискучого і шляхетного товариства гарненьких панянок, чия присутність прикрасила б дозволя й за чю красу не гріх було б і випити! Холопок поруч із собою за стіл не посадиш!

Усі ці шляхтичі на чолі зі своїм гетьманом – своєрідні патриції Речі Посполитої – могли стати її гордістю, її опорою, її міццю. Але вони воліли марнувати своє життя в рясних бенкетах і узливаннях, полюваннях та інших забавках, водночас тупіючи й опускаючись, доводячи рідну Польщу до анархії та беззаконня своїм свавіллям, жадібністю й жорстокістю.

Першою ластівкою, що повідала про прийдешню бурю, став гонець від Гродзіцького, коменданта Кодацької фортеці. Комендант повідомляв про з'єднання татар із низовими козаками, про зраду тих реєстрових козаків, які були відправлені на човнах Дніпром, і їх перехід на бік Хмельницького. На завершення свого листа він просив собі підкріплення, вважаючи, що бунтівники неодмінно штурмуватимуть Кодак.

Немов грім, прогриміла ця звістка серед нестримних веселоців, що панували в таборі Потоцького. У таке вірити не хотілося нікому, однак довелося. Коронний гетьман, звичайно, досадував на таке віроломство, але добре розумів, що загін реєстрових козаків не зіграє великої ролі, якщо поповнить зграю оскажених хлопів.

Та коли до ставки Потоцького прибіг жовнір, який дивом урятувався, і повідав про неймовірний союз та єдність татар і козаків, про Жовтоводську поразку, про загибель у бою Стефана Потоцького й усіх командирів, адже він не знав, що син гетьмана потрапив у

полон, де помер від рани, йому ніхто не повірив. Нещасного жовніра катували, вважаючи, що його спеціально підіслав Хмельницький із цією хибною звісткою, щоби вселити страх у серця поляків. Але коли до гетьмана привели пораненого шляхтича, який також щасливо уникнув загибелі й полону, і він слово у слово повторив те, що раніше говорив жовнір, у польському таборі почалася паніка.

Моторошною бурею пронеслася над коронним гетьманом ця звістка про розгром військ і смерть його красеня Стефана. Страшна для кожного батька звістка про загибель сина затьмарила розум Миколи Потоцького: він то невтішно плакав, то пив гірку, сподіваючись заглушити свій біль, то писав істеричні листи королю, бажаючи скликати посполите рушення¹ і перебільшуючи небезпеку, що загрожує Речі Посполитій від з'єднання низових козаків і татар у єдину армію. Нарешті пан Потоцький зовсім утратив людську подобу, наказавши спалити всі українські села в околицях свого табору неподалік Чигирина.

– Сину мій, я залю твою могилу хлопською кров'ю! – утолос ридав п'яний гетьман, відчайдушно затоплюючи своє горе горілкою. Адже відомо: що у тверезого на умі, те в п'яного на язиці.

Його наказ був безжально виконаний жовнірами, наляканими звісткою про поразку своїх товаришів під Жовтими Водами. Були жорстоко вирізані всі жителі сіл, спалені всі хати, іноді разом із замкнутими в них людьми.

Так коронний гетьман мстився безневинним людям за смерть свого пихатого нащадка.

Однак треба було щось робити далі. Тому зібрали військову раду, на яку все-таки прийшов Потоцький. Коронний гетьман був у зневірі й не міг тверезо міркувати. Перед очима стояв його Стефан із палаючим поглядом, коли просився в цей похід. Знов і знову звучали у вухах батька слова сина: «Батьку, зроби мені ласку! Дозволь мені повести це військо!» Повільно сльози потекли з очей коронного гетьмана – його не збентежило навіть те, що на нього дивляться люди. Потоцький так зосередився на своєму горі, що зовсім забув про свої обов'язки великого гетьмана Польської корони, про свою пиху. Але найстрашнішим було те, що він забув про головне – у

¹ Посполите рушення – загальна мобілізація або ополчення шляхти Польського королівства та Великого князівства Литовського.